

Az ész törvényhozása

Az ellentmondás elve és a negáció kategóriája Fichténél

Hankovszky Tamás
PhD, hab. egyetemi docens (PPKE BTK),
hankovszky.tamas@btk.ppke.hu

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2024.2.2>

Tanulmányomban amellet érvelek, hogy Fichténél – Kanttal ellentétben – az ellentmondás elve a tárgykonstitúció transzcendentális elve lett. Ilyen értelemben beszél Fichte már az *Aenesidemus-renczióban* is az ellentmondás elvének reális érvényéről. Amikor aztán *A teljes tudománytan alapja* a negáció kategóriáját egy kétlépcsős absztrakciós eljárásban csak a második lépésben, és éppen az ellentmondás elvéből vezeti le, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az utóbbi legalább annyi kanti értelemben vett transzcendentális tartalommal bír, mint maga a kategória. Ez azt is jelenti, hogy az elv nem tartozhat többé egy olyan logikához, amelynek nincsen szerepe a megismerésben, hanem csak a gondolkodás törvényeit írja le.

Kulcsszavak: Fichte, objektív érvényesség, formális logika, transzcendentális logika, a kategóriák dedukciója, ellentmondás elve

---

The Legislation of Reason. The Principle of Contradiction and the Category of Negation in Fichte

In my paper, I argue that for Fichte – in contrast to Kant – the principle of contradiction became the transcendental principle of object constitution. Fichte already speaks of a real validity of the principle of contradiction in his *Review of Aenesidemus*. When in the *Foundation of the Entire Wissenschaftslehre*, the category of negation is developed from the principle of contradiction through a two-stage abstraction process, it becomes evident that the principle possesses at least as much “transcendental content” (in Kant’s sense) as the category itself. This also implies that the principle of contradiction can no longer remain a part of a logic that plays no epistemological role but merely describes the rules of thought.

Keywords: Fichte, Real Validity, Formal Logic, Transcendental Logic, Category Deduction, Principle of Contradiction

1. Fichte mint Kant logikafilozófiájának folytatója

Az utóbbi másfél évtizedben több kutató is foglalkozott Fichte logikafilozófiájával, és meggyőzően bemutatta, hogy Fichténél a formális logika „a tudománytan, vagyis a filozófia alárendelt és önállóan elemévé” vált,¹ amely csak a gondolkodás egy esetleges, szabad aktusa révén különíthető el a tudománytantól. Bár a tudománytan felfedezésének idején Fichte még kereste a logika számára az addigi méltóságának megfelelő helyet a tudományok rendszerében, később már csak pusztá empíriaként tekintett rá, és azt is kétségbe vonta, hogy tudomány volna.² A logika ilyen sorsa Fichte filozófiájában gyökerező immanens okokból következik. Ha az egyes tudományoknak nemcsak a tartalmát, de formáját is a tudománytan határozza és alapozza meg, akkor a logikának el kell vesztítenie a filozófia korábbi története során birtokolt rangját és szerepét. A szakirodalom azt is feltárta és dokumentálta, hogy Fichte a logika értelmezésekor és értékelésekor Kanttal is szembe fordult.³ Kifogásolta, hogy Kant „transzcendentális logikája mellett a közönséges logikát is meg kívánta őrizni és érvényesnek akarta tartani”,⁴ illetve hogy nála a kategóriák metafizikai dedukciója a hagyományos logikából indult ki. Hogy a Kant és Fichte filozófiája közötti különbség szorosan összefügg a logikával, az nemcsak Fichte markáns kijelentéseiben tükröződik, hanem Kantnak a fichtei filozófiáról közzétett híres *Nyilatkozatában* is, amely Fichte filozófiáját azáltal próbálja degradálni vagy diszkreditálni, hogy „pusztá logikának” minősíti.⁵

A két filozófus felfogásának különbségéről a szakirodalomban adott részletgazdag képet tanulmányomban azzal szeretném kiegészíteni, hogy a kettejük közötti rokonságot emelem ki, mikor Fichte logikafilozófiáját a kanti kezdeményezések korrekciójaként és továbbfejlesztéseként mutatom be. A hagyományos logika leértékelése ugyanis nem Fichténél kezdődik; ezen az úton már Kant elindult, amikor a logika helyett a transzcendentális esztétikát tette meg *organon*nak,⁶ vagy amikor a formális logika mellé – vagy bizonyos értelemben helyére – egy transzcendentális logikát állított. Amikor Kant a *Nyilatkozatában* Fichte filozófiáját a formális logikával azonosította, nem ismerte fel, hogy Fichte, mint annyi másban, a logika besorolása és értékelése terén is az általa kezdeményezett úton járt, csak éppen – mivel következetesebb volt – messzebb ment rajta, mint ő maga. Az ő filozófiájának szellemében döntött el olyan kérdéseket, amelyek nála még függőben maradtak, vagy talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy ezeket a kérdéseket Kant fel sem vetette, hiszen talán fel sem ismerte őket. A továbbiakban Fichte logikafilozófiáját Kant logikafelfogásának egy olyan problémája felől fogom megközelíteni, amelyet éppen Fichte rá adott megoldásának ismeretében a legkönnyebb észrevenni.

1 Paimann 2006, 17. A logika ilyen felfogásának okairól lásd: Schäfer 2006, 40.

2 Lásd Fichte 2006 (GA II/14), 207.

3 Bertinetto 2009.

4 Fichte 2006 (GA II/14), 346, 344.

5 Kant 1922, 370. Fichte logikafilozófiájának és a *Nyilatkozatra* adott válaszána kapcsolatahoz lásd: Martin 2003.

6 Kant 2004, 96 (B 63), 113 (B 86).

2. Két tézis Kant logikafilozófiájáról

Terjedelmi okokból Fichte logikafilozófiájának csak a kezdeteit fogom most tárgyalni, de még a tudománytan születésének logikai témákban gazdag korszakából is csak az ellentmondás elvével foglalkozom,⁷ mivel a vele kapcsolatos nézetek mind Kant, mind az ő esetében explicit megfogalmazást nyernek, ami lehetőséget ad az összehasonlításukra. Kant logikafilozófiájának vonatkozó elemeit azonban még vázlatosan sem tudom most áttekinteni. Mindössze két olyan előzetes állítást teszek, amelyek mellett máshol már részletesen érveltem,⁸ és amelyek a későbbiekben újra elő fognak kerülni.

Az első szerint Kant *megkettőzte az általános logikát*, mert transzcendentális logikája nem különös logika, vagyis nem egy sajátos tudomány (a metafizika) logikája, hanem éppúgy általános logika, mint az, amelyiket Kant így is nevez, mi pedig jobbára formális logikának hívunk. A kettő között az a különbség, hogy a formális logika *elvonatkoztat a tárgyaktól*, és „csakis a gondolkodás pusztja formáját vizsgálja”,⁹ következőképpen a tapasztalati világról semmilyen információval nem szolgálhat, a transzcendentális logika viszont éppen *a tárgyra irányuló* gondolkodással, a megismerés, illetve a megismerés tárgyainak *a priori* törvényeivel foglalkozik. A formálissal ellentétben a transzcendentális logikának Kantnál objektív – vagy Fichte szóhasználatával – reális érvénye van.

A másik állításom szerint az ellentmondás elve egy a kanti keretek között megoldhatatlan problémát vet fel. Jóllehet Kant az elvet a formális logikához sorolja, főművében e besorolásnak ellentmondó megfogalmazásban rögzíti: „a tételt, mely szerint semmilyen dologhoz nem járul olyan predikátum, mely ellentmond neki, az ellentmondás elvének nevezzük”.¹⁰ Szembetűnő, hogy Kant itt „az ellentmondás elvét ontológiai és nem logikai tételként fogalmazza meg. Az elv dolgokról és azok tulajdonságairól beszél, nem pedig fogalmakról.”¹¹ Így aztán hasztalan bizonygatja a szöveg az idézett meghatározás után, hogy az ellentmondás elve „csupán a logika területére tartozik, mivel az ismeretekre egyáltalán mint ismeretekre vonatkozik, tekintet nélkül a tartalmukra, és azt mondja ki, hogy az ellentmondás teljességgel megsemmisíti és megszünteti őket [mármint az ismereteket]”.¹² Ha az elvet nem vehetjük szó szerinti értelemben is, ha nem tekinthetjük úgy, mint ami az objektumokról szól, akkor nem tudunk válaszolni arra a kérdésre, miért nincsenek

7 Az elv, amelyről itt szó van, azonosítható az ellentmondás elvével, jóllehet Fichte „a szembeállítás tételének” nevezte, amikor levezette a tudománytan alaptételéből (Fichte 2011, 18 [GA I/2, 267]). Lásd Class – Soller 2004, 110. A „szembeállítás tétele” és „az ellentmondás elve” a *Zürichi előadásokban* (Fichte 2004b, 348 [GA IV/3, 47]) és a *Programatban* (Fichte 1988, 226 [GA I/2, 148]) is szinonimaként jelennek meg. Lásd ellenben: Seebohm 1994, 24. A probléma részletes tárgyalását lásd: Schick 2010, 244–50.

8 Hankovszky 2015, Hankovszky 2023.

9 Kant 2004, 108 (B 78).

10 Kant 2004, 184 (B 190).

11 Seel 1998, 241.

12 Kant 2004, 184 (B 190).

olyan zöld *tárgyak*, például fák, amelyek nem zöldek. Az elv megfogalmazás módja miatt, de azért is, mert szükségünk van valamilyen válaszra, nehéz másképp látni, mint hogy az elv a lehetséges tapasztalat világára vonatkozó *a priori* ismeretet mond ki, nem pedig azt a hitet fejezi ki, hogy semmis az a *gondolat*, amely egy zöld dolgot nem zöldnek vél. A probléma az, hogy Kant nem adott magyarázatot arra a tényre, hogy az ellentmondás elvével is „mintegy törvényt lehet szabnunk a természetnek”¹³ (azt a törvényt, hogy nem lehetnek benne ellentmondásos tárgyak); nem vette észre, hogy az ellentmondás elve a kritikai filozófiában valójában egy transzcendentális princípium. Az elv nála mindvégig „a metafizikai megismerés első elve” volt, amelyet azonban – szemben az elégséges alap elvével – elmulasztott „új megvilágításba” helyezni.¹⁴

3. Az ellentmondás elve Fichténél

Az ellentmondás elvének kritikai „megvilágítását” Fichte végezte el, amiből a logika új filozófiája bontakozott ki, még ha nem is egy csapásra, hiszen a kanti örökség még sokáig befolyásolta őt. A döntő lépést már az *Aenesidemus-recenzió* megtette, amely az ellentmondás elvének *kétféle* érvényéről tud. Az egyik, amelyet Fichte „*formális* és logikai érvényességnek” is nevez,¹⁵ abban áll, hogy ez az elv minden gondolkodást szabályoz, függetlenül a tárgyaktól, amelyekre a gondolkodás irányul. Az elvnek ezen kívül *reális* érvénye is van, amennyiben nemcsak a gondolkodás általános, absztrakt formáját határozza meg, hanem a tárgyra vonatkozó képzeink tartalmát is. A *Recenzió* azt állítja, hogy Reinhold csak az elv formális érvényét ismerte el, és ugyanezt az álláspontot tulajdonítja Kantnak is, legalábbis „a pusztán elméleti filozófia esetében”.¹⁶ Ez a megszorítás jelzi, hogy amikor Fichte – egyelőre mint Aenesidemusnak tulajdonított gondolatról – az elv másik érvényéről, a reálisról beszél, igyekszik Kantnál is helyet találni neki. Ennek érdekében nem a kanti megfogalmazás ontológiai jellegére hivatkozik, hanem arra utal, hogy ha filozófiáját a maga egészében tekintjük, akkor az elvnek nála is reális érvénye van. Hogy pusztán a gyakorlati filozófiában van-e ilyen érvénye, vagy az elméleti és gyakorlati filozófia közös alapjában, amelyet Fichte gyakran megfogalmazott feltételezése szerint Kant rendszere sem nélkülözhet, és amelyet Fichte éppen ekkoriban vélt megtalálni, azt a *Recenzió* homályban hagyja, de valószínűleg az utóbbiról van szó. Ha pedig az elvnek reális érvénye van a filozófia alapjában, akkor az várható, hogy az erre az alapra épülő teljes rendszer minden részében, tehát az elméleti filozófiában is reális érvényű lesz, és a képzetek tartalmát, illetve – talán egy kategória révén – a képzetek tárgyát is

13 Kant 2004, 164 (B 159).

14 Kant 2003, 20–31.

15 Fichte 2013, 34 (GA I/2, 43 – kiemelés az eredetiben).

16 Fichte 2013, 34 (GA I/2, 43).

meghatározza. Mindenesetre az ellentmondás elvének reális érvényét a *Recenzió* az első említésekor az elme egy olyan tényével,¹⁷ később pedig egy olyan tettelekvéssel¹⁸ hozza összefüggésbe, amely „az elvet eredetileg meghatározza”.¹⁹ A teljes tudománytan alapja, a *Saját elmélekedések az elementárfilozófiáról* és a *Zürichi előadások* ismeretében kézenfekvő feltételezni, hogy e tettelekvésről beszélve Fichte szemé előtt már a *Recenzió*ban is a szembeállításnak a korai tudománytan második alaptételben leírt cselekvése lebegett.

A teljes tudománytan alapja az ellentmondás elvét a második alaptétel formájaként vezeti le. A korai művek tanúsága szerint a tudománytan alaptételeiben a tartalom és a forma olyan szorosan összetartozik, hogy „a pusztá forma helyességéből következik a belső tartalom realitása”.²⁰ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az alaptételben a forma – még ha történetesen egy logikai elv is – episztemikusan kitüntetett lenne a tartalommal szemben. Valójában egyenértékűek, hiszen a bizonyosság végső alapja nem a tartalomban és nem is a formában, hanem a kettő szétválaszthatatlanságában, illetve a tudománytan alaptételében rejlik, hiszen az alaptétel a kettő szétválaszthatatlan egysége.²¹ A pusztá forma, más néven a logikai forma érvényessége csak származtatott érvényesség, ahogyan magának a logikának az érvényessége is az.

A tudománytant egyáltalán nem lehet a logikából bizonyítani. A tudománytant megelőzően egyetlen logikai tétel, még az ellentmondás elve érvényessége sem fogadható el, ellenben minden logikai tételt és az egész logikát a tudománytanból kell bizonyítani. Meg kell mutatni, hogy a logikában felállított formák a tudománytanban valamely tartalom valóságos formái.²²

A logikai forma mint olyan azért érvényes, mert a tudománytan formája, illetve a tudománytan egy bizonyos tartalmára illik. Ez a tartalom a második alaptételben az én és a nem-én, amelyek az ellentmondás elve által leírt viszonyban állnak egymással.

A második alaptételben tehát az ellentmondás elvének reális érvénye van, ami azt jelenti, hogy nem arról van szó, hogy *ha* van egy *A* és egy *-A*, akkor az ellentmondás elvének logikai érvénye miatt szembenállónak kell őket *gondolni*, hanem arról, hogy az énnel szemben *tételeződik* egy nem-én, azaz az én és a nem-én *szembenállnak* egymással. Az ellentmondás formális logikai elvét a második alaptétel mint materiális elv tartalmától, az éntől és a nem-éntől elvonatkoztatva kapjuk meg. Mivel a tartalom és

17 Fichte 2013, 34 (GA I/2, 44).

18 Fichte 2013, 36 (GA I/2, 46).

19 Fichte 2013, 34 (GA I/2, 44).

20 Fichte 2004b, 330 (GA IV/3, 26).

21 Lásd Fichte 1988, 198–99 (GA I/2, 122). Ezért fogalmazhat így egyfajta követelményt felállítva a *Recenzió* egyik mondatának kezdete: „Ha egyszer – ahogy kell – az azonosság és az ellentmondás elvét rögzítik minden filozófia fundamentumaként ...” (Fichte 2013, 41 [GA I/2, 53]).

22 Fichte 1988, 216 (GA I/2, 138) – a fordítást módosítottam. Lásd még Fichte 2004a, 49 (GA III/2, 78).

a forma az alaptételben „a legszorosabban összekapcsolódnak”,²³ olyannyira, hogy egy alaptétel formája csak az alaptétel tartalmára igaz, vagyis az ellentmondás elvének – első közelítésben – csak az énré és a nem-énre vonatkozóan van reális érvénye,²⁴ e formális logikai elv a tapasztalati világ tárgyai esetében – egyelőre – legfeljebb az elgondolás, de nem a megismerés törvénye lehet – éppúgy, mint Kantnál.

4. A negáció kategóriája Fichténél

Kant mintegy megkettőzte az általános logikát, amikor az *igaz*²⁵ szintetikus *a priori* ítéletek lehetőségének magyarázata érdekében a tárgyról elvonatkoztató formális logika mellé egy *a priori* a tárgyra vonatkozó transzcendentális logikát állított.²⁶ Ám nem azért kellett így tennie, mintha a transzcendentális filozófia lényegileg két általános logikát követelne meg, hanem éppen azért, mert csak egyet, amely azonban *nem* azonos azzal, amely „Arisztotelész óta [...] teljesen lezár és befejezett tudomány”,²⁷ és a kritika előtti filozófiában szorosan összekapcsolódott a klasszikus metafizikával, amennyiben nemcsak a gondolkodás, hanem a *gondolkodástól független* dolgok törvényeit is tartalmazta. A megkettőzés célja egy olyan logika felállítása volt, amely a *nekünk adódó* tárgyról való gondolkodás törvényeit és (hogy az ítéleteink korrespondálhassanak velük) egyszersmind e tárgyaknak a törvényeit is tartalmazza. Jóllehet Kant a transzcendentális logikát egy metafizikai dedukció révén a formális logikára vezette vissza, és ezért az utóbbihoz továbbra is ragaszkodnia kellett, a logika megkettőzése – legalábbis Fichte felől visszatekintve – megnyitotta az utat, hogy végül csak egy logika, a transzcendentális maradjon, és a formális logika a klasszikus metafizikával együtt jelentőségét veszítse.²⁸ Az imént bemutatott probléma, amelyet az ellentmondás elve Kantnál felvet, legalábbis Fichte felől nézve abból fakad, hogy az általános logika megkettőzése Kantnál nem teljes, hiszen az elv Kant szándéka szerint egyedül a formális logikához tartozik, ugyanakkor nem felelt meg neki egy objektív, avagy reális érvényű transzcendentális elvet, amely a tapasztalat tárgyairól való tiszta

23 Fichte 1988, 215 (GA I/2, 137) – a fordítást módosítottam.

24 Fichte 1988, 198–99 (GA I/2, 122).

25 Kant híres kérdése tulajdonképpen csak akkor érdekes, ha az igaz ítéletekre vonatkozik.

26 Kant az utóbbinak fontos szerepet tulajdonított az *a priori* megismerésben, az előbbtől, a formális logikától viszont minden ilyen szerepet megtagadott, anélkül azonban, hogy önmagában vett helyességét megkérdőjelezte volna. Lásd Wladika 2006, 15.

27 Kant 2004, 27 (B VIII).

28 Gottschlich meggyőzően mutatja be, hogy – mivel Kant nem mond le a formális logika bizonyos önállóságáról és kognitív méltóságáról – még „a transzcendentális filozófia legfőbb elvének megfogalmazásában is [...] ellentmondást találunk”, amely Kant filozófiájának keretei között nem oldható fel, hiszen a transzcendentális logika „a formális logika önállóságának előfeltételezésén nyugszik”. Lásd Gottschlich 2016, 407.

gondolkodásnak és egyúttal maguknak e tárgyaknak az elve volna. Az ellentmondás elve esetében tisztázatlan marad a *quid iuris* kérdés, vagyis hogy hogyan vonatkozhat *a priori* a tárgyra, illetve hogyan lehet a jelenségek törvénye is, és nemcsak az értelem használatáé. Ha az ellentmondás elve – ahogy Kant látni szeretné – csak az analitikus ítéletek elve volna, továbbá ha az analitikus ítéletek nem volnának a korrespondencia értelmében is igazak,²⁹ vagyis ha az analitikus ítéletek szubjektumfogalmának nem felelne meg rendszerint egy ellentmondásmentes tárgy³⁰ a tapasztalati világban, akkor a *quid iuris* kérdést nem kellene feltenni. De nem ez a helyzet. Nemcsak a test *fogalma* tartalmazza a kiterjedés *fogalmát*, hanem *a tapasztalatban adott testek* is engedelmeskednek az ellentmondás elvének, és mind kiterjedtek, ahogy *a közöttünk élő agglegények* is mind nőlenek. Kant a szóban forgó elv esetében mégsem teszi fel a *quid iuris* kérdést, így nem is keres transzcendentális logikájában olyan elemet, amellyel a tárgyak ellentmondásmentességét megmagyarázhatja.³¹

A korai Fichte ezzel szemben nemcsak az ellentmondás logikai elvét ismeri, hanem egy nyilvánvalóan transzcendentálisnak tekintett elvet, egy kategóriát is rendel hozzá, mégpedig a negáció kategóriáját. Miután *A teljes tudománytan alapja* 2. paragrafusában levezette a logikai elvet, egy belőle kiinduló absztrakcióval a kategóriát is levezeti. A negáció kategóriájának levezetése tehát két lépésből áll.³² A tudománytan második

29 Hankovszky 2016.

30 Egy tárgy ellentmondásmentes, ha ellentmondásmentes a fogalma, az a fogalom, amelyet kielégít.

31 *Ha* Kant a logikát a maga egészében megduplázza *volna*, megtalálhatta volna ezt az elemet, mégpedig az ellentmondás elvének transzcendentális változatában, amely – szemben a formális logikához tartozó változattal – nem annak törvényét adta volna meg, hogyan gondolkodjunk úgy, hogy a gondolat ne legyen már önmagában, a tárgytól függetlenül is semmis, hanem a tárgyra vonatkozó gondolkodás éppen mint a tárgyra vonatkozó *a priori* gondolkodás egyik törvényét. Az elv ezen változata annyiban lett volna transzcendentális, hogy úgy lett volna törvénye a gondolkodásnak, hogy egyszersmind a gondolkodás tárgyainak, mégpedig a tapasztalat tárgyainak is *a priori* törvénye lett volna. Ahogyan az ítéletek táblájában rendszerezett logikai formáknak a transzcendentális logikában a tárgyak mint tárgyak objektíve érvényes fogalmai, a kategóriák felelnek meg, amelyek azért érvényesek a tapasztalat tárgyaira, mert ahhoz, hogy valami egyáltalán tárgy lehessen számunkra, alá kell, hogy legyen vetve a kategóriáknak, meg kell felelnie a kategóriákban foglalt szabályoknak, ugyanúgy a formális logika egy másik elemének, az ellentmondás elvének is megfelelhett volna egy transzcendentális elv, ha a tárgyak ellentmondásmentessége (tehát hogy nem illeti meg őket nekik ellentmondó predikátum) szükségszerű tulajdonságuk. Hogy ez az elv egy kategória lett volna vagy valami más, azt itt nem kell vizsgálni. Mindenesetre belőle lett volna megérthető, miért kell mindennek ellentmondásmentesnek lennie ahhoz, hogy a tapasztalat tárgya lehessen. Kant azonban talán filozófiájának bizonyos érdekei miatt (például hogy a kategóriák általa megadott táblája teljes, ugyanakkor az ítéletek táblájának is megfelelő lehessen, vagy hogy fenntarthassa az analitikus és a szintetikus ítéletek, továbbá az igazság logikai és a materiális feltételei közötti megkülönböztetést) nem vitte végig a logika megkettőzését, hanem az ellentmondás elvét megpróbálta formálisnak, az analitikus ítéletek és a logikai igazság elvének megőrizni, jóllehet megfogalmazás módja arra vall, hogy metafizikai elvként is funkcionál, amely a dolgokról mond ki *a priori* igazságot, így aztán ha nem egy prekritikai metafizika elve, akkor – Kant szándékai ellenére is – csak a transzcendentális logika princípiuma lehet.

32 A negáció kategóriájának levezetése e két lépés után is csak a 3. §-ban válik teljessé, ahol a kategóriák struktúrájába integrálódnak. Lásd Bickmann 2020, 79, 84.

alaptételéből („az énnel teljességgel szembeállítódik egy nem-én”³³) előbb „elvonatkoztatással a $\neg A$ nem = A logikai tétel keletkezik, [...] [majd] ha teljesen elvonatkoztatunk az ítélet meghatározott cselekvésétől, és pusztán a szembeállítottságból a nem létre való következtetés formáját tekintjük, akkor a *negáció kategóriájához* jutunk”.³⁴

Még ha mondhatjuk is azt, hogy a kategória dedukciójának kiindulópontja az ellentmondás formális logikai elve ($\neg A$ nem = A), akkor sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy itt csak egy *újabb absztrakció* történik, amely abból absztrahál, ami a tudománytan tartalmaz második elvéből az első absztrakciós lépés után megmaradt. Minden tételnek van tartalma és formája, és a tudománytan alaptételétől a logikai elvig vezető úton a tartalomtól (az éntől és a nem-éntől) vonatkoztatunk el. Ami megmaradt, az egy bizonyos forma.³⁵ Fichte azonban kihasználja, hogy a tartalomtól való elvonás után visszamaradó forma nem egy merev tétel formája, hanem egy ítéleté, egy ítéleté: vagyis egy tételezés, egy cselekvés formája. Mivel a tudománytan alaptételei nem tényeket, hanem tettcselekvéseket fejeznek ki, az absztrakció első lépése után visszamaradó logikai tétel csak látszólag teljesen formális és tartalmatlan. Maradt benne valami, amitől még el lehet vonatkoztatni, mégpedig az ítélet cselekvése, az ítéelő szubjektum aktivitása. Ha egy második lépésben ettől is elvonatkoztatunk, akkor egy kategóriát kapunk. „Fichte szerint a kategóriák nem mások, mint az én cselekvéstípusainak fogalmi rögzítései.”³⁶

5. Az ellentmondás elvének reális érvénye

A negáció kategóriája tehát *közvetlenül* egy formális-logikai elvből vezethető le, ezért a korai Fichténél „a kategóriák éppúgy feltételezik az ítéletek logikai formáit, mint Kantnál”.³⁷ Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy Fichte itt is Kant útján jár – csakhogy messzebb megy raja, mint ő. Míg Kant adottnak veszi az ítéletek formális logikában tárgyalt formáit, és nem mutatja meg, *hogyan* az ítéletek formái feltételezik az ítéelő szubjektumot, és még kevésbé azt, hogy *hogyan* feltételezik, addig Fichte a logikai formákat visszavezeti az énné, mégpedig az én cselekvésére.

Ha azt is meg akarjuk érteni, hogy az ellentmondás elve miért érvényes a tapasztalat tárgyaira, akkor figyelembe kell vennünk, hogy – még ha a kategóriák *végző soron* a tudománytan alaptételeiben, illetve az én tevékenységében vannak is megalapozva – a közvetítő tagok, a logikai formák sem lényegtelen elemei a dedukciónak. A kategóriák feltételezik a logikai formákat, *amennyiben* ezek az én tevékenységének és a tudomány-

33 Fichte 2011, 18 (GA I/2, 266).

34 Fichte 2011, 18 (GA I/2, 267 – kiemelés az eredetiben).

35 A tartalom és a forma fogalmáról lásd Fichte 1988, 198 (GA I/2, 121).

36 Schäfer 2006, 43; Bickmann 2020, 76.

37 Schäfer 2006, 41.

tan alaptételeinek is a formái. A hagyományos felosztás szerint, ha elvonatkoztatunk egy tétel tartalmától, akkor a pusztá formájához jutunk, és Fichte valóban az alaptétel *formájának* mondja az ellentmondás elvét. Az a tény, hogy e formában még mindig van valami, amitől egy második lépésben el lehet vonatkoztatni, arra vall, hogy ez a forma – az ellentmondás elve – bizonyos értelemben még mindig tartalmas forma. Ha tehát az ellentmondás elve *logikai* elv, akkor egy *tartalmi logika* elve, legalábbis mint ilyenre van rá szükség ahhoz, hogy a negáció kategóriája belőle legyen levezethető. Nem arról van szó, hogy az alaptételből kiinduló első absztrakciós lépés tökéletlen volt, mert nem maradéktalanul vonatkoztatott el az alaptétel tartalmától, hanem arról, hogy a megmaradt tartalmi elem, nevezetesen a cselkevésnek a tételben jelen levő mozzanata (a tételezés), másfajta tartalom, mint amitől az első absztrakciós lépésben el kellett vonatkoztatni.

Ezzel azonban még nem válaszoltunk arra a kérdésre, hogy miért érvényes az ellentmondás elve a kategóriákhoz hasonlóan a tapasztalat tárgyaira. Alaposabban meg kell még vizsgálnunk az elv és a negáció kategóriájának viszonyát. Előbb azonban figyeljünk arra, hogy mivel a negáció kategóriája végső soron a második alaptételből származik, mindent, amivel rendelkezik, *közvetve* ebből a végső eredetből kap, és már *közvetlen* eredete, vagyis a logikai forma (amelyet a logika tudománya révén lehet önmagában is vizsgálni, de nem feltétlenül kell) sem rendelkezik semmivel, ami ne lenne jelen a második alaptételben is, amelynek ő önállóan formai mozzanata csupán. Hiszen ha birtokolna valami többletet az alaptételhez képest, azt a szabadságnak abból az aktusából kellene nyernie, amely a logikai formát eredeti tartalmától elkülöníti. Ám ez az aktus, amint azt a korai Fichte visszatérően hangsúlyozza,³⁸ az *absztrakció*, az *elvonatkoztatás*, a *megfosztás* aktusa. Semmivel sem *gazdagítja* a formát, ellenkezőleg, csak olyan tartalomtól fosztja meg, amellyel az az alaptételben még rendelkezett.

Hasonlóképpen a negáció kategóriája, amely a kétlépcsős absztrakciós folyamat második lépésében az ellentmondás elvéből előlép, sem hordozhat mást vagy többet, mint a logikai forma, amelyből absztraháljuk. Tartalma kizárólag abban áll, ami logikai eredetéből származik. Ezért ha – ahogy a kategóriáktól ez elvárható – transzcendentális tartalmat képes belevinni a tárgyakba, és reális érvénnyel rendelkezik a *tapasztalat tárgyaira* nézve, akkor az ellentmondás elvének is ugyanezzel a tartalommal és ugyanezzel az érvényességgel kell rendelkeznie, vagyis – bár eredetileg csak a második alaptételben volt reális érvénye, csak ennek tartalmára volt érvényes – reális érvényhez jut mindannak vonatkozásában, amire az ebből az alaptételből levezetett negáció kategóriája alkalmazható. Ha azt kérdezzük, hogy az e kategória révén konstituált tárgyak miért ellentmondásmentesek, a magyarázat végső soron a tudománytan második alaptételéhez vezet vissza. Ennek az alaptételnek is a *formájára*, az ellentmondás elvére kell hivatkoznunk, amelynek eredeti érvényét a neki megfelelő kategória terjeszti ki a tapasztalati tárgyakra.

38 Fichte 1988, 215–16 (GA I/2, 137–38); Fichte 2011, 14 (GA I/2, 261).

Korábban láttuk, hogy a tapasztalati világ dolgainak ellentmondásmentességére vonatkozó kérdésre Kant gondolati világában akkor válaszolhatunk az ellentmondás elvének kimondásával, ha azt szó szerint, ontológiai értelemben vesszük: „semmilyen dologhoz nem járul olyan predikátum, mely ellentmond neki”.³⁹ Azonnal felmerül azonban a kérdés, hogy miért nincs a tapasztalati világ dolgainak olyan predikátuma, amely ellentmond nekik, és erre Kant filozófiája már nem tud megnyugtató választ adni. Hiszen ha az ellentmondás elve – ahogy Kant kifejezetten állítja – kizárólag a formális logikához tartozik, és csak a gondolkodásunkat szabályozza, a tapasztalati világról semmilyen információval nem szolgálhat. Ha viszont Fichtét követve az ellentmondás olyan elvét feltételezzük, amely az ellentmondásmentesség transzcendentális tartalmát helyezi a tárgyakba – vagyis amelyek a transzcendentális logikához tartozik –, akkor a tapasztalati világ dolgainak ellentmondásmentességére vonatkozó, Kantnál szükségképpen nyitva maradó kérdés ugyanúgy válaszolható meg, mint a tárgyak *a priori* megismerésére vonatkozó más kérdések, például az, hogy miért nincs semmi ok nélkül. Azért, mert a tárgyak a megismerő szubjektumhoz, az énhez vagy észhez⁴⁰ igazodnak, amely törvényt szab nekik, egyebek mellett az ellentmondásmentesség törvényét. Az ellentmondás elve így transzcendentális elvmek bizonyul.

6. Kant és a korai Fichte álláspontjának összehasonlítása

Arra jutottunk, hogy az ellentmondás elve Fichténél nem tekinthető pusztán formálisnak; ennek megfelelően nem tartozhat egy olyan logikához, amely nem járul hozzá a megismeréshez és a tárgykonstitúcióhoz, hanem csupán a gondolkodás szabályait foglalja magában. Így az a logika, amelyről itt szó van, és amelynek egyik formája az ellentmondás elve, nem felel meg Kant formális logikájának. Ez már abból is nyilvánvaló, hogy Kant formális logikája *sokkal absztraktabb*, mint a transzcendentális logikája, amelyhez a kategóriák tartoznak.⁴¹ Az ő formális logikájának központi jellemzője, hogy tartalom nélküli, és – ami ugyanaz⁴² – nem vonatkozik a tárgyra, hanem csak a pusztá gondolkodást szabályozza. Ezzel szemben az a logika, amelyet Fichte a tudománytanból vezet le, *kevésbé absztrakt*, mint a neki megfelelő, belőle absztrahált kategória. Ez egy tartalmi, transzcendentális

³⁹ Kant 2004, 189 (B 190).

⁴⁰ „[A]z én nem más, mint az ész” (Fichte 1967, 287). Lásd még: Fichte 1966, 313; Fichte 1976, 75 (GA I/5, 21).

⁴¹ A *formális* logika definíció szerint „elvonatkoztat a megismerés egész tartalmától” – Kant 2004, 109 (B 79). A *transzcendentális* logika ezzel szemben „nem vonatkoztat el a megismerés egész tartalmától” – Kant 2004, 109 (B 80).

⁴² Lásd pl. Kant 2004, 114 (B 87). A kérdés részletes tárgyalását lásd: Tolley 2012.

logika, olyannyira, hogy Fichte csak ügyel-bajjal és csak átmenetileg tud kitarítani amellett, hogy az ellentmondás elve egy formális logikai elv volna.⁴³

A transzcendentális logika Kantnál is tartalmi logika volt. Hiszen a kategóriákra vonatkozó *quid iuris* kérdésre Kant azt a választ adta, hogy a kategóriák azért vonatkoznak a tárgyakra, mert van olyan transzcendentális tartalmuk, amelyet bele tudnak vinni a szemlélet sokféleségének szintetikus egységébe.⁴⁴ Ám az ellentmondás elve nála még nem volt a transzcendentális logika része. Fichténél azzá válik, ám ő (talán hogy összhangban maradjon Kanttal) mégis szükségét érzi, hogy levezessen belőle, és melléje állítson egy másik transzcendentális princípiumot is, a neki megfelelő kategóriát. Így a korai Fichténél a *transzcendentális logikán belül* egy kettősség keletkezik, amely analóg azzal, amely Kantnál az *általános logikán belül* állt fenn a formális és a transzcendentális logika viszonyában, amennyiben a kategóriáknak rendre az ítéletek egy-egy formája felelt meg. Fichte azon az áron szüntette meg a két párhuzamos általános logika jelentette kanti kettősséget, hogy az az egyetlen tulajdonképpeni logikán, a transzcendentális logikán belül lépett fel újra, ahol az ellentmondás tartalmi, transzcendentális elve és a negáció neki megfelelő kategóriája állnak egymás mellett, vagy kevésbé elnézően fogalmazva: állnak *konkurenciában* egymással. Ez pedig nem kevésbé problematikus, mint a kanti kettősség volt. Felmerül ugyanis a kérdés, hogyan létezhet együtt a transzcendentális logikán belül a reális érvényű ellentmondás elve és a negáció szintén objektíven érvényes kategóriája? Ahelyett, hogy ezzel a messzire, nevezetesen a kései Fichte felé vezető kérdéssel foglalkoznánk, befejezésül szeretnék visszatérni a formális és a transzcendentális logika viszonyához, és két pontra hívom fel a figyelmet. Először is *A teljes tudománytan alapja* más úton jut el a negáció kategóriájához, mint Kant, amennyiben a formális logika területén nem a tagadó ítéletekkel, hanem az ellentmondás elvével hozza összefüggésbe, mégpedig anélkül, hogy a kategóriát és vele a transzcendentális logikát valamiféle metafizikai dedukció egy *önálló*, autonóm tudományként létező formális logikára vezetné vissza, és ezzel annak érvényétől tenné függővé. Azt ugyanis, „hogy a logika előírhat bizonyos törvényeket a filozófia számára, [Fichte] semmiképp nem akar[ja] elismerni”.⁴⁵ Szerinte

43 Korai írásaiban Fichte még arra törekszik, hogy úgy őrizze meg a klasszikus formális logikát – még ha nem is a tudománytanon belül, hanem „önálló, elkülönült tudományként” –, hogy „semmivel sem csorbítja a méltóságát”. (Fichte 1988, 215 [GA I/2, 137] – a fordítást módosítottam.) Nem reflektál viszont arra, hogy az a tartalmas forma, amely a kategóriadedukcióban a tudománytan alaptétele és a kategória közé élkelődik, ambivalens. Egyrészt, mint ezt kimutatni igyekeztem, transzcendentális princípium, másrészt, mint Fichte kifejezetten állítja, a formális logika része. Nyilvánvaló, hogy nem lehet mindkettő, és ezt a nehézséget Fichte előbb-utóbb meg is oldotta, amennyiben a formális logikától mégiscsak elvitatta a hagyományosan neki tulajdonított méltóságot, amikor már nemcsak azt tagadta, hogy a filozófiához tartozna, hanem azt is, hogy a filozófián kívüli tudomány volna.

44 Lásd Kant 2004, 125–26 (B 105).

45 Fichte 2004a, 49 (GA III/2, 78). Ez az oka annak, miért nem indulhat ki a tudománytan alaptételeinek levezetése a logika alapelveiből. *A teljes tudománytan alapja* vonatkozó paragrafusainak elején az $A = A$, illetve a A nem = $\neg A$ tétel „nem logikai tételként van bevezetve. E tételek Fichte által hangsúlyozott

a negáció kategóriája valójában a tudománytan második alaptételében van megalapozva, és az ellentmondás elve mint formális vagy logikai tétel csak közvetítő szerepet játszik a megalapozásban. Erre a szerepre sem azért alkalmas, mert a logika tudományának alapelve, hanem azért, mert a tudománytan második alaptételének formális mozzanata. Az ellentmondás logikai elvének csak azért van jelentősége, mert a tudománytanból van elvonatkoztatva. Máskülönben semmit sem igazolhatna a tudománytanon belül.⁴⁶ Fichte tehát új alapokra helyezi a logikát mint olyat, és megkülönbözteti a filozófiai hagyomány állítólagosan önálló logikájától.⁴⁷ Ez utóbbi Fichténél elveszíti azt a jelentőségét, amellyel Kantnál még rendelkezett.

Másodszer a *korai* Fichténél a tudománytan a logikát kétféleképpen rendeli alá önmagának: egyrészt transzcendentális logikaként a tudománytan lényeges elemévé válik, másrészt formális logikaként esetleges, levezetett tudomány lesz belőle. Ám a két logika olyan megkülönböztetésének, amelyet Kantnál és a korai Fichténél is találunk, csak addig van értelme, amíg azok nem teljesen felelnek meg egymásnak. Ha viszont más, itt nem tárgyalt klasszikus logikai formákkal együtt az ellentmondás elvét is reális érvényű és transzcendentális elvként ismerjük el, vagyis ha a formális logika minden logikai formájának lesz egy reális érvényű transzcendentális megfelelője, akkor nem lesz már értelme különbséget tenni két általános logika között, és az egyikről le lehet mondani. Úgy tűnik, ez a megfontolás az oka Fichte későbbi panaszának, hogy Kant mégis mindkettőt meg akarta tartani, amivel a tudománytan kidolgozását is megnehezítette.⁴⁸ Ha csak egy logika marad, mégpedig a transzcendentális, akkor joggal mondhatjuk egyrészt, hogy az úgynevezett formális logika pusztán empiria, és nem is tartozik a filozófiához,⁴⁹ másrészt pedig – amint már a korai *Recenzió* is kijelentette – hogy „a logikai igazság minden véges intelligencia által elgondolható intelligencia számára egyszersmind reális is, és hogy másmilyen igazság nincsen”.⁵⁰

---

tulajdonsága nem az, hogy *logikai*, hanem az, hogy abszolút bizonyos”. (Asmuth 2017, 222.) Lásd ezzel szemben Paimann 2006, 35–40, 55.

46 Az általános logika és a tudománytan első elvei közötti kapcsolatról lásd: Sommer 2021.

47 Lásd Schick 2010, 244–45.

48 Lásd Fichte 2006 (GA II/14), 346, 344.

49 Lásd Fichte 2006 (GA II/14), 207.

50 Fichte 2013, 46 (GA I/2, 62).

Bibliográfia

- Asmuth, Christoph. 2017. „»Sie muß drum als Wissenschaft nicht nur vernachlässigt, sondern positiv bestritten, und ausgetilgt werden«: Fichtes Logik als Logikkritik.” In *International Yearbook of German Idealism: 12. Logic*, szerk. Dina Emundts – Sally Sedgwick, 213–36. Berlin – Boston: de Gruyter. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110521047-010>
- Bertinetto, Alessandro. 2009. „»Wäre ihm dies klar geworden, so wäre seine Ktk. W.L. geworden«: Fichtes Auseinandersetzung mit Kant in den *Vorlesungen über Transzendente Logik*.” *Fichte-Studien* 33: 145–64. DOI: <https://doi.org/10.5840/fichte20093311>
- Bickmann, Nicolas. 2020. „Kategoriendeduktion bei Fichte: Zu den ersten drei Grundsätzen der *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*.” In *Kategoriendeduktion in der klassischen deutschen Philosophie*, szerk. Nicolas Bickmann et al., 70–86. Berlin: Duncker & Humblot. DOI: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-55925-1>
- Fichte, Johann G. 1962–2012. *Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, szerk. Reinhard Lauth et al. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog. [GA]
- Fichte, Johann G. 1966. „Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre. 1. rész.” In *Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, szerk. Reinhard Lauth et al., I/3. 311–460. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog. DOI: <https://doi.org/10.5771/9783772832413-291>
- Fichte, Johann G. 1967. „Entwürfe zur Recension des Aenesidemus.” In *Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, szerk. Reinhard Lauth et al., II/2. 287–314. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog. DOI: <https://doi.org/10.5771/9783772832505-281>
- Fichte, Johann G. 1976. „Az erkölcsstan rendszere a tudománytan elvei alapján.” Ford. Berényi Gábor. In *Az erkölcsstan rendszere*, 75–474. Budapest: Gondolat,
- Fichte, Johann G. 1988. „A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról: Meghívóirat gyanánt a szerzőnek az e tudományról tartandó előadásaihoz.” Ford. Felkai Gábor. In *Fichte*, szerk. Felkai Gábor, 185–230. Budapest: Kossuth.
- Fichte, Johann G. 2004a. „Levél Carl Leonhard Reinholdhoz (1794. 3. 1.).” Ford. Weiss János. *Magyar Filozófiai Szemle* 48/1–2: 48–51.
- Fichte, Johann G. 2004b. „Zürichi előadások.” Ford. Weiss János. *Magyar Filozófiai Szemle* 48/3: 323–49.
- Fichte, Johann G. 2006. „[Vom Unterschiede zwischen der Logik und der Philosophie selbst, als Grundriss der Logik und Einleitung in die Philosophie].” In *Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, szerk. Reinhard Lauth et al., II/14. 193–400. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog.
- Fichte, Johann G. 2011. „A teljes tudománytan alapja. 1–3. §.” Ford. Hankovszky Tamás. *Magyar Filozófiai Szemle* 55/3: 9–30.
- Fichte, Johann G. 2013. „Aenesidemus-recenzió.” Ford. Hankovszky Tamás. *Passim* 11/1: 32–50.
- Gottschlich, Max. 2016. „Die Überwindung der technischen Auffassung der logischen Form: Ein Ausblick von Kant auf Hegel.” *Hegel-Jahrbuch* 1: 404–08. DOI: <https://doi.org/10.1515/hgjb-2016-0168>

- Hankovszky Tamás. 2015. „Kant transzcendentális logikája mint általános logika.” *Magyar Filozófiai Szemle* 59/3: 29–42.
- Hankovszky Tamás. 2016. „Az analitikus ítéletek igazsága.” In „...amennyiben szellemi lények vagyunk”: *Tanulmányok Immanuel Kant aktualitásáról*, szerk. Tánczos Péter – Varga Rita, 34–50. Budapest: L'Harmattan.
- Hankovszky Tamás. 2023. „A tiszta logika kritikája és az ellentmondás elve Kantnál.” In *A kritika alakzatai*, szerk. Blandl Borbála et al., 71–83. Budapest: Áron.
- Kant Immanuel. 1922. „Erklärung in Beziehung auf Fichtes Wissenschaftslehre.” In *Gesammelte Schriften*, 12. 370–71. Berlin: Preussische Akademie der Wissenschaften.
- Kant, Immanuel. 2003. „A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása.” Ford. Ábrahám Zoltán. In *Prekritikai írások*, 11–60. Budapest: Osiris – Gond-Cura.
- Kant, Immanuel. 2004. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest: Atlantisz.
- Martin, Wayne M. 2003. „Nothing More or Less than Logic: General Logic, Transcendental Philosophy, and Kant's Repudiation of Fichte's *Wissenschaftslehre*.” *Topoi* 22/1: 29–39. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1022120402227>
- Paimann, Rebecca. 2006. *Die Logik und das Absolute. Fichtes Wissenschaftslehre zwischen Wort, Begriff und Unbegreiflichkeit*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Schäfer, Rainer. 2006. *Johann Gottlieb Fichtes ›Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre‹ von 1794*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Schick, Stefan. 2010. *Contradictio est regula veri. Die Grundsätze des Denkens in der formalen, transzcendentalen und spekulativen Logik*. Hamburg: Meiner. DOI: <https://doi.org/10.28937/978-3-7873-1976-3>
- Seebohm, Thomas M. 1994. „Fichte's Discovery of the Dialectical Method.” In *Fichte. Historical Contexts/Contemporary Controversies*, szerk. Daniel Breazeale – Tom Rockmore, 17–42. New Jersey: Humanities Press.
- Seel, Gerhard. 1998. „Die Einleitung in die Analytik der Grundsätze, der Schematismus und die obersten Grundsätze (A 130/B 169–A 158/B 197).” In *Kritik der reinen Vernunft*, szerk. Georg Mohr – Marcus Willaschek, 217–46. Berlin: Akademie, DOI: <https://doi.org/10.1524/9783050050386.217>
- Sommer, David. 2021. „General Logic and the Foundational Demonstration of the First Principle in Fichte's *Eigene Meditationen* and Early *Wissenschaftslehre*.” *Fichte-Studien* 49: 32–58. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004459793_003
- Tolley, Clinton. 2012. „Kant on the Content of Cognition.” *European Journal of Philosophy* 20/4: 200–28. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0378.2011.00483.x>
- Wladika, Michael. 2006. „Einführung in die Philosophie Kants.” In *Armis et Litteris* 16., szerk. Theresianische Militärakademie, 7–34. Wiener Neustadt.
- Wolfgang, Class – Alois K. Soller. 2004. *Kommentar zu Fichtes Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*. Amsterdam – New York: Rodopi. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004456327>